

Գաղափարախոսություն • Ideology • Идеология**ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ.
ՆՈՐ ՕՍՄԱՆՆԵՐ***Ռեգինա Գալուստյան*

XV-XVI դդ. և նույնիսկ դրանից ավելի ուշ թուրքերի մոտ բացակայում էր մեկ միասնական էթնոնիմ, ընդհանուր ազգային ինքնագիտակցություն: Էթնիկական ինքնագիտակցությունն այս դեպքում փոխարինվում էր կրոնականով¹: XIX դ. Օսմանյան կայսրությունում ձեռնարկված թանգիմաթյան բարենորոգումները² երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքացիական կյանքում որևէ էական փոփոխություն չիրականացրին: Դրանց արդյունքում, սակայն, կայսրություն մուտք գործեցին եվրոպական ազատական գաղափարները, որոնցով տոգորված երիտասարդների մի խումբ սկսեց իրեն համարել հայրենասեր և ազգայնական: Նրանք հիմնականում բարձր դասակարգի ներկայացուցիչներ էին, որոնց համար մատչելի էր եվրոպական կրթությունը³: Նրանց ցանկությունը կայսրությունը քայքայումից փրկելն էր՝ օտարերկրյա միջամտություններին վերջ դնելով և ժողովրդի մեջ ազգայնական գիտակցություն արթնացնելով, իսկ մեթոդը՝ կառավարման ամենաարդիական ձևի հաստատումը:

1865 թ. Կոստանդնուպոլսում այդ երիտասարդները հիմնեցին գաղտնի «Նոր օսմանների ընկերություն» (*“Yeni Osmanli Cemiyeti”* կամ նոր օսմաններ) կազմակերպությունը⁴, որը բաժանված էր յոթ հոգուց բաղկացած օթյակների⁵: Այսպիսով, շատ արագ ստեղծվեց կազմակերպություն՝ մի քանի տասնյակ խմբակներից կազմված, որի գաղափարական ղեկավարներն էին թուրք գրող Մեհմեդ Նամըք Քեմա-

¹ Տե՛ս Еремеев Д. Е., *Этногенез турок*, М., 1971, էջ 159:

² Բարենորոգումների բովանդակության քննությունը մանրամասն տե՛ս Սիբրուսի Հ. Ճ., Թանգիմաթ և հայեր, «*Պարմարանասիրական հանդես*», № 4, 1966 թ., էջ 34-37, 65:

³ Սարուխան, Հայկական խնդիրն եւ ազգային սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում (1860-1910), Ա հատոր, Թիֆլիս, 1912, էջ 104:

⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., *Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը*, Ե., 1986, էջ 35, Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, third ed., Oxford University Press, 2002, էջ 152-154:

⁵ Նրանք ենթարկվում էին նախագահին («րեիս»), որը կապ էր պահպանում մյուս ինը խմբերի նախագահների հետ, բայց չգիտեր այլ խմբերի մեջ մտնող անդամներին, այսինքն՝ ծանոթ էին միմիայն իրենց ենթականերին (տե՛ս Стамбулов В., *Намык Кемаль*, М., 1935, էջ 104): Օթյակների բաժանվելու մեթոդը հատուկ էր նաև հետագայում ստեղծված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը (մանրամասն տե՛ս Авакян А., *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, Ер., 2013, էջ 13):

ը, հրապարակախոս և գրող Աբդուլ Ջիյա բեյը (ավելի ուշ՝ փաշա), սուլթանական պալատի քարտուղարության նախկին աշխատակից, կրոնական կրթություն ստացած գրականագետ Ալի Սուավի էֆենդին, գրականագետ Իբրահիմ Շինասին, գեներալ Հուսեյն Վասրֆ փաշան, ավելի ուշ՝ նաև Ահմեդ Միդհատ փաշան⁶:

Նոր օսմանների գործունեությունը խորհրդային արևելագետ Յու. Պետրոսյանը բաժանում է հետևյալ փուլերի. 1)1865-1867 թթ.՝ ստեղծումից մինչև արտաքսում, 2)1867-1870 թթ.՝ գործունեություն տարագրության մեջ (սահմանադրական գաղափարների որդեգրում, դրանց քարոզ մամուլի միջոցով), 3)1870-1873 թթ. սկիզբ՝ գաղափարների տարածում կայսրությունում⁷: Նոր օսմանները օսմանիզմի գաղափարախոսության շրջանակներում առաջին անգամ ձևակերպեցին այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են «ազգ» և «հայրենիք» (իրականում որպես «օսմանյան ազգ» և «օսմանյան հայրենիք»), որոնք որոշակի ձևափոխումից հետո կազմեցին թուրքական ազգայնականության հիմքը⁸:

Նոր օսմանների շարժումը հասկանալու համար հարկավոր է ծանոթանալ մամուլում տեղի ունեցած զարգացումներին, քանի որ շարժման ազդեցիկ անդամները հենց լրագրողներ էին, իսկ հասարակության վրա ներգործելու նրանց գործիքը մամուլն էր: Փոփոխությունների նոր շրջանը բացվեց ոչ թե քաղաքական գործիչների, այլ գրողների և խմբագիրների շնորհիվ: Բառեզրերը, որոնք նրանք հայտնաբերեցին կամ առաջ քաշեցին իրենց ստեղծագործություններում, ազգայնականների հետագա սերունդների համար դարձան գաղափարական գործիք:

Մամուլի և լեզվի բարեփոխումներ

Թուրքական ազգայնականության գաղափարի կերտումը սկսվեց թուրքերենի ստեղծմամբ⁹: Նոր օսմանները կարևորում էին մամուլի միջոցով օսմաներեն գրական լեզվի ժողովրդականացումը: Բնակչությանը կրթելու խնդիրն առաջնային տեղ էր զբաղեցնում նոր օսմանների ծրագրում¹⁰, քանի որ Օսմանյան կայսրությունը «թափալվում էր ամենախորին տգիտության մեջ»¹¹, նրանց քարոզած գաղափար-

⁶ Տե՛ս Պետրոսյան Յու. Ա., “Новые османы” и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, М., 1958, էջ 35, Zürcher E. J., *Turkey, a modern history*, I. B. Tauris, 2004, էջ 69:

⁷ Տե՛ս Պետրոսյան Յու. Ա., *Նշվ. աշխ.*, էջ 69:

⁸ Տե՛ս Տաֆրասթյան Ք. Ա., *Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в.)*, Ер., 1985, էջ 8:

⁹ Տե՛ս Փադեևա Ի. Լ., *Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм), XIX-начало XX в.*, М., 1985, էջ 117:

¹⁰ Տե՛ս Желтяков А. Д., *Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908 гг.)*, М., 1972, էջ 75:

¹¹ Տե՛ս Սարմուխյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 105: Թվային տվյալներ XIX դ. երկրորդ կեսին թուրքերի կրթական մակարդակի վերաբերյալ գոյություն չունեն, սակայն Դ. Երեմենը նշում է, որ XX դ. սկզբին կրթված չէր թուրքերի 90%-ը, հոյների՝ 50%-ը, հայերի՝ 33%-ը: Երեմենը դա կապում էր նաև թուրք կանանց կրթության բացակայության հետ, քանի որ անկիրթ և հետամնաց մայրերը շատ քիչ բան կարող էին տալ իրենց երեխաներին, բացառությամբ տարրական դաստիարակության (տե՛ս Еремеев Д. Е., *Նշվ. աշխ.*, էջ 181): Տոկուսային նման հարաբերությունը թույլ է տալիս մեզ պատկերացում կազմել այն մասին, թե ինչպիսին էր իրավիճակը XIX դ. երկրորդ կեսին:

ները թերթերի միջոցով չէին տարածվում: Գրական լեզու համարվող օսմաներենով գրված նյութերը հասկանալի էին նեղ՝ «լուսավորյալ մարդկանց», հետևաբար նրանց քաղաքականությունը մնում էր անկատար:

XV-XVI դդ. սկսած՝ Օսմանյան կայսրության պաշտոնական և գեղարվեստական լեզուն օսմաներենն էր, որը տարբերվում էր խոսակցական թուրքերենից, և հասարակ ժողովուրդն այն չէր հասկանում, իսկ կրոնի լեզուն արաբերենն էր¹²: Մինչև 1831 թ. թուրքական թերթ տպագրելու որևէ լուրջ փորձ չէր արվել: Դա հնարավոր դարձավ միայն Մահմուդ 2-րդի կողմից կայսրությունն արևմտականացնելու քաղաքականության ընթացքում¹³: Ազատ մամուլի սկիզբը համարվում է 1860 թ., երբ լույս տեսավ առաջին ոչ պաշտոնական «Թերջուման-ի ահվալ» թերթը: Թերթի ծրագրում «նորօսմանյան գրականության հայր»¹⁴ Իբրահիմ Շինասին լավագույնս արտահայտում է առաջին ազատականների գաղափարները շեշտելով, որ թուրքական մամուլ գրեթե գոյություն չունի, այն դեպքում, երբ ոչ մուսուլմաններն օգտվում են իրենց լեզվով թերթեր տպագրելու օրենքից, ավելի, քան է նրանց իրավունքը¹⁵: «Թերջուման-ի ահվալը», որը լույս է տեսել մինչև 1866 թ., հսկայական նշանակություն ունեցավ թուրքական գրականության և թուրքական լեզվի բարեփոխման մեջ¹⁶: 1862 թ. Իբրահիմ Շինասին սկսում է հրատարակել Թուրքիայում առաջին մասնավոր «Թասֆիր-ի էֆքիյար» թերթը¹⁷: Շինասիի վտարանդիության ընթացքում թերթի խմբագիրը դարձավ Նամըք Քեմալը: Իր գործունեության վաղ շրջանում Քեմալը դասական գրելաոճի կողմնակից էր, բայց աստիճանաբար հակվեց երիտասարդ գրականագետների այն խմբին, ովքեր ցանկանում էին հրաժարվել արաբա-պարսկական գրականության նմանակումից¹⁸: Նամըք Քեմալը գրում էր, որ չկա ավելի անիմաստ գործ, քան «ընտրյալների» համար գրելը, իսկ Ալի Սուավին առաջարկում էր թուրքերեն թարգմանել մուսուլմանական աղոթքները¹⁹: Նոր օսմաններն առաջարկում էին օսմաներենի փոխարեն կիրառել թուրքերենը. մաքրել օսմաներենն արաբերեն, պարսկերեն փոխառություններից, դարձվածքներից և

¹² Տե՛ս Еремеев Д. Е., *նշվ. աշխ.*, էջ 153:

¹³ Տե՛ս Ahmed Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, New York, 1914, էջ 26:

¹⁴ Гордлевский Вл., *Очерки по новой османской литературе*, М., 1912, стр. 4.

¹⁵ Տե՛ս Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 148:

¹⁶ Տե՛ս Ahmed Emin, *նշվ. աշխ.*, էջ 34, Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 147:

¹⁷ Տե՛ս Akşin Sina, *Turkey: From Empire to Revolutionary Republic, the Emergence of Turkish Nation from 1789 to the Present*, New York, էջ 32, Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 137, Zürcher E. J., *նշվ. աշխ.*, էջ 68, Ahmed Emin, *նշվ. աշխ.*, էջ 35: Ընդհանուր առմամբ նոր օսմանների քաղաքական գաղափարներն արտահայտող թերթերը հետևյալներն էին. «Թասֆիր-ի էֆքիյար» (գաղափարների արտահայտիչ), «Թերջուման-ի ահվալ» (իրադարձությունների մեկնաբան), «Հյուրիեթ» (ազատություն), «Մուհրիբ» (թղթակից), «Իբրեթ» (խրատ), «Իթթիհադ» (միասնություն), «Ինկիլյար» (հեղափոխություն), «Վաթան» (հայրենիք), «Բասիրեթ» (խորաթափանցություն):

¹⁸ Տե՛ս Петросян Ю. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 35, Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 141:

¹⁹ Տե՛ս Петросян Ю. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 63:

այն ավելի հասարակ դարձնել²⁰: Համաձայն Քեմալի լեզուն (թուրքերենը) հանրության վրա ներգործելու հզոր միջոց է, համընդհանուր լեզուն համախմբում և ձուլում է, իսկ Սուալին առաջնորդվում էր «թուրքերեն խոսողը թուրք է» սկզբունքով²¹:

1868 թ. հունվարի 18-ի «Մուհրիբի» համարում տպագրվում է անգլիացի արևելագետ Չ. Ուիլիսի հոդվածն այն մասին, որ անհրաժեշտ է ազգային խնդիրը լուծելու նպատակով թուրքերենը դարձնել բոլոր «օսմանցիների» համար միակ և համապարտադիր լեզու՝ որպես օրինակ բերելով անգլիացիներին, որոնք անգլերենը պարտադիր դարձրին կելտերի, բրիտների, շոտլանդացիների և իռլանդացիների համար, ավելին՝ հոդվածից առաջ տրված նախաբանում Սուալին, կողմ արտահայտվելով գաղափարին, առաջարկում է բոլոր դպրոցներում ուսուցումը թուրքերենով անցկացնել²²: Այս վերջին պնդման համաձայն՝ «Հյուրիեթը» գրում էր. «Եթե լուսավորության գործը համակարգվի, պապ պաշտոնական լեզուն կտարածվի: Տարբեր միլիթների ուղեղում առկա թշնամանքը կվերացվի... Հայրենասիրության գաղափարը կնվաճի բոլոր ուղեղները»²³: Թուրքերենի կատարելագործման մեջ Նամըք Քեմալի ներդրումը հսկայական էր: Նոր գաղափարներին համապատասխան նա ստեղծեց նոր բառապաշար, դրանց հաղորդելով նաև նոր իմաստ. ֆրանսերեն *պատրիստիկ* համարժեք դարձավ արաբերեն *վաթանը* (*Vatan*)՝ հայրենիք իմաստով, իսկ *հյուրիեթը* (*hürriyet*) և *միլլեթը* (*millet*) փոխառվեցին ազատություն և ազգ իմաստներով²⁴: 1867 թ. Բելգրադի ամրոցը սերբերին հանձնելու վերաբերյալ «Մուհրիբում» հրատարակած հոդվածը հիմք հանդիսացավ թերթը փակելու, իսկ հեղինակներին տարատեսակ պաշտոնների նշանակելով Կոստանդնուպոլսից հեռացնելու համար²⁵: Նրանք նախընտրեցին փախչել Լոնդոն և այնտեղից վարել իրենց քարոզչությունը: Լոնդոնում լույս ընծայվող «Հյուրիեթի» առաջին համարը երկու առաջնային հոդված ուներ հետևյալ գլխագրերով. «Հայրենիքի հանդեպ սերը ճշմարիտ հավատքից է», որը քարոզում էր միասնական հայրենիքի գաղափարը բոլոր օսմանցիներին և «Եվ խորհրդակցեք նրանց հետ խնդրի վերաբերյալ» սկզբունքը: Այս վերջինը մեջբերում էր Ղուրանից, որը կոչված էր հիմնավորելու խորհրդատվական և ներկայացուցչական կառավարություն հիմնելը: Այս երկու

²⁰ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 14:

²¹ Տե՛ս Ashmore R. D., Deaux Kay, McLaughlin-Volpe Tracy, An Organizing Framework for Collective Identity: Articulation and Significance of Multidimensionality, *Psychological Bulletin*, 2004, Vol. 130, No. 1, էջ 93, Сафрастян Р. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 99:

²² Տե՛ս Желтяков А. Д., *նշվ. աշխ.*, էջ 110, 111: Մուհրիբի էջերում հաճախ էին հանդիպում մուսուլմաններին քրիստոնյաների դեմ հրահրող հոդվածներ (տե՛ս Սարովյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 106):

²³ Մեջ բերումը «Հյուրիեթի» 1868 թ. 24-րդ համարից է (տե՛ս Сафрастян Р. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 101):

²⁴ Տե՛ս Zürcher E. J., *նշվ. աշխ.*, էջ 68, տե՛ս նաև Желтяков А. Д., *նշվ. աշխ.*, էջ 297:

²⁵ Տե՛ս Ahmed Emin, *նշվ. աշխ.*, էջ 36: Հոդվածում Սուալին մասնավորապես գովերգում էր և՛ ամրոցը, և՛ նախնիներին, ամրոցի տակ նահատակված զինվորներին, որոնք գրավել էին այն և այս ամենի հետ քննադատում դիվանագետներին, որոնք հանձնել էին ամրոցը. «Մեր նախնիները արյուն թափելով, թիզ առ թիզ գրավել են այս հողերը, իսկ մենք՝ նրանց անարժան հետնորդներս, քայլ առ քայլ ամեն ինչ վերադարձնում ենք... Եթե մի տեղ հավաքենք Բելգրադի տակ ընկած մեր նախնիների ոսկորները, անանցանելի սար կգոյանա» (Гордлевский Вл., *նշվ. աշխ.*, էջ 33):

հողվածներն ընդգծում էին նոր օսմանների քաղաքական ծրագրի երկու հիմնական ուղղությունները²⁶:

1871 թ. ավարտից վերադառնալուց հետո ևս Քեմալը շարունակեց տպագրական գործը և սկսեց հրատարակել «Իրրեթը», որտեղ հիմնականում հանրայնացվում էին ազատության, սահմանադրության, ինչպես նաև հայրենիքի գաղափարները²⁷: Մակայն այնպիսի երկրում, որտեղ պետական պաշտոնյաներից բացի շատ քիչ մարդ կարող էր գրել և կարդալ, մամուլի ձեռքբերումները չնչին էին²⁸: Հասարակության գաղափարական ոլորտում այդ ձեռքբերումներից էր այն, որ հակառակ նախկինում գերիշխող կարծիքի, երբ ամբողջ թուրք բնակչությունը վստահ էր այլ ազգերի հանդեպ իր գերիշխող դիրքին, վերագրում էր դժբախտությունները բախտին և աստվածային նախախնամությանը, մամուլը բարձրաձայնում էր անխուսափելի վտանգների՝ տնտեսական խնդիրների, կրթության բացակայության և ազգային թերաբժեքության մասին²⁹: Այս շրջանում մամուլի մեջ բազմաթիվ էին ազգի գոյատևման վտանգի մասին հողվածները: Դրանք ներառում էին ինչպես **արտաքին**, այնպես էլ **ներքին վտանգի** մասին թեմաները: Վտանգի աղբյուրները մամուլում ավելի նյութական, շոշափելի և որոշակի էին դառնում:

Օսմանյան ազգ

Օսմանականությունը (osmanlilik) առաջին գաղափարական-քաղաքական ուսմունքն էր, որն առաջ էր քաշվել՝ բազմէթնիկ Օսմանյան կայսրության պահպանման և գոյատևման անհրաժեշտությունը «տեսականորեն» հիմնավորելու համար: Այն նաև կանխամտածված քաղաքական երկարաժամկետ միջոցառումների առաջին համակարգն էր՝ ուղղված կայսրության բնակչության թրքացմանը՝ անկախ ազգից և դավանանքից սուլթանի բոլոր ստորադասներից միատարր հանրույթ հիմնելու նպատակով³⁰: Մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների ձուլումն առաջ էր քաշվել թանգիմաթի միջոցով և քարոզվում էր Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիրներ Մեհմեդ Էմին Ալի փաշայի և Մեհմեդ Ֆուադ փաշայի կողմից: Նրանք իրենց անձնական նամակագրություններում ընդգծում էին թուրքերի գերակա դերը նոր ստեղծվելիք այդ հանրության մեջ՝ դա կապելով թուրքերի «ոռասայական» հատկանիշների հետ³¹: Կայսրության փրկության միակ միջոց նրանք համարում էին

²⁶ Տե՛ս Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 154, 155:

²⁷ Տե՛ս Желтяков А. Д., *նշվ. աշխ.*, էջ 153:

²⁸ Տե՛ս Ahmed Emin, *նշվ. աշխ.*, էջ 40:

²⁹ Տե՛ս Ahmed Emin, *նշվ. աշխ.*, էջ 49:

³⁰ Տե՛ս Сафрастян Р. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 5: Միացյալ ազգ ստեղծելու դրոյթների մասին մանրամասն տե՛ս Սապահ-Գիլեան Ս., *Երիտասարդ Թիւրքիա*, Պարիզ, 1908, էջ 9:

³¹ Տե՛ս Davison R. H., Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century, *The American Historical Review*, vol. 59, №4 (Jul., 1954), էջ 851, Фадеева И. Л., *նշվ. աշխ.*, էջ 80-81, Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Եր., 2009, էջ 55, 56:

«միաձուլումը»³², որը պետք է իրականացվեր կրթության և քրիստոնյաների գինվորական ծառայությունը թույլատրելու միջոցներով³³:

Նոր օսմանների կազմակերպությունը ձևավորվել էր որպես ընդդիմություն տիրող կարգերին, մասնավորապես եվրոպական արժեքներին նմանակելուն, կոնցեսիաներին, կապիտուլյացիաների ռեժիմին, արտաքին պարտքին: Նրանք գտնում էին, որ թանգիմաթյան բարենորոգիչները երկրի ծանր վիճակը թեթևացնելու փոխարեն արագացրին նրա քայքայումը: Զիյա փաշայի խոսքերով, եթե 1592-1839 թթ. երկիրը դեպի կործանում էր գնում երկձի կառքի արագությամբ, ապա 1839-1869 թթ. սլացավ գնացքի արագությամբ³⁴: Նրանք գիտակցում էին, որ բարեփոխումները հանգեցրել էին որոշակի փոփոխությունների, սակայն այդ փոփոխությունների մեջ կային շատերը, որոնք նրանք չէին ընդունում³⁵: Համաձայն նրանց տեսակետի՝ քրիստոնյաները ստացել էին մեծ իրավունքներ, մինչդեռ մուսուլմանների իրավունքները ոտնահարվել էին³⁶: Թանգիմաթի բարենորոգիչների գաղափարներին դեմ հանդես գալու հետ, սակայն, նոր օսմանները ևս կարծում էին, որ կայսրության փրկության և դրա ամբողջականության պահպանման միակ միջոցը քրիստոնյաների «միաձուլումն» է, այդ պատճառով նրանք արդարացի համարեցին ավանդական օսմանիզմի գաղափարը՝ համարելով, որ դրա շուրջ կարելի է համախմբել կայսրության բոլոր ժողովուրդներին³⁷, գործի դնելով կրթական համակարգը, ինչպես նշում էր «Հյուրիեթը». «Եթե լուսավորության գործը համակարգվի, ապա պաշտոնական լեզուն կտարածվի: Տարբեր միլլեթների ուղեղում առկա թշնամանքը կվերացվի. հայրենասիրության գաղափարը կգրավի բոլոր ուղեղները»³⁸: Սա թերևս թանգիմաթի բարենորոգիչների և նոր օսմանների գաղափարախոսությունների միջև գոյություն ունեցող միակ ու հատկանշական նմանությունն էր՝ ստեղծել միատարր կայսրություն՝ թուրքերի գերիշխանությամբ:

Նոր օսմանների գաղափարախոսներից Նամըք Քեմալը պնդում էր, որ բոլոր նրանք, ովքեր ապրում են օսմանյան հողում, օսմանցիներ են, անկախ նրանից, թե ինչ կրոն էին դավանում կամ ինչ լեզվով էին խոսում: Սա կոչվում էր «ազգայությունների միություն», ինչպես նաև «օսմանիզմ» կամ «օսմանյան ազգայնականություն»³⁹: Ալի

³² Իր քաղաքական կտակում Ֆուադ փաշան նշում է. «Ներքին գործերի մեր բոլոր ջանքերը պետք է ձգտեն դեպի մի նպատակ միայն, այն է՝ մեր ցեղերի համաձուլումը: Առանց այս համաձուլման մեր կայսրութեան միութիւնը ինձ անկարելի է թվում: Սրանից յետոյ այս մեծ կայսրութիւնը ոչ յոյներին և ոչ պալոսներին կարող է պատկանել. նմանապէս էլ ոչ այս կրօնքին և ոչ ևս այն ցեղին» («Արօր միամտեայ հանդէս», Թիֆլիս, 1910, I տարի, № 6-7, էջ 185):

³³ Տե՛ս Сафрастян Р. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 42:

³⁴ Մեջբերումը «Հյուրիեթի»՝ 1869 թ. 36-րդ համարից է (տե՛ս Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 172):

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170, 171:

³⁶ Զիյայի դիրքորոշումը տե՛ս Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 139, Նամըք Քեմալինը՝ էջ 142, Davison R. H., *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality...*, էջ 863, Желтяков, *նշվ. աշխ.*, էջ 133:

³⁷ Տե՛ս Միմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 38, Սապահ-Գիլեան Ս., *նշվ. աշխ.*, էջ 68:

³⁸ Մեջբերումը «Հյուրիեթի»՝ 1868 թ. 24-րդ համարից է (Сафрастян Р. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 101):

³⁹ Տե՛ս Akşin Sina, *նշվ. աշխ.*, էջ 36: Դեռևս 1839 թ. Գյուլիանեի հաթթը շերիֆում առաջին անգամ «միլլեթ» բառն օգտագործվեց «ժողովուրդ» իմաստով, որպես ընդհանրական դիմելաձև՝

Մուավին պնդում էր. «Թուրքիա անվանվող երկրում գոյություն ունի միայն մեկ ազգություն (nationalité)-օսմանցի»⁴⁰: Կայսրության բոլոր ժողովուրդները կազմում են մեկ ընդհանրության բաղկացուցիչ մասեր, և էթնիկական, կրոնական, լեզվական գործոնները ստորադասվում են շատ ավելի կարևոր գործոնների, որոնք են ընդհանուր ենթակայությունը, «աշխարհագրական պայմանների» համընկնումը, «շահերի» համընկնումը, այդ թվում՝ տնտեսական, «համաօսմանական գաղափարի» առկայությունը⁴¹:

Թվում էր, թե այս քաղաքականությունը հանգում էր բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարությանը, սակայն այն նպատակ էր հետապնդում պահպանելու թուրքերի գերիշխող դիրքը կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ⁴²: 1868 թ. հունվարի 10-ի «Մուհրրի» համարում կարդում ենք. «...հավասարությունը չի կայանում նրա մեջ, որ ասենք՝ թո՛ղ խանութպան Մեհմեդ աղան և բեռնակիր Հակոբը հավասար լինեն բոլոր առումներով»: Դա միայն նշանակում է, որ «ցածրերը և բարձրերը» պետք է իրավահավասար լինեն շարիաթի կանոնների առաջ⁴³: Նոր օսմանները նաև առաջինը սկսեցին պնդել, որ թուրքական ռասան իր պատմական, քաղաքական, ռազմական և մշակութային կողմերով ամենաբարձրն ու ամենահինն է, որն անգնահատելի դեր է կատարել մարդկության պատմության մեջ⁴⁴: Այս համատեքստում Նամըք Քեմալը նշում էր. «Օսմանների շարքում և՛ մարդկանց թվով, և՛ ընդունակություններով առաջին տեղը զբաղեցնում են թուրքերը, որոնք ունեն այնպիսի առավելություններ, արժանիքներ և որակներ, ինչպիսիք են ճանաչողական ունակությունների լայնություն, բնատուր տոկոսություն, դիմացկունություն և հանդարտություն»⁴⁵: Ալի Մուավին պնդում էր, որ թուրքական ռասան քաղաքական, մշակութային և ռազմական առումներով ամենահին և լավագույն ռասան է, իսկ թուրքերի լեզուն աշխարհի ամենահարուստ և կատարյալ լեզուներից է⁴⁶:

Թուրքերի ընտրյալ ազգ լինելու գաղափարին զուգընթաց աճում էր քրիստոնյաների երկրորդ կարգի քաղաքացի լինելու գաղափարը, ինչը խոր արմատներ ուներ: Դա իրականում ծագում էր իսլամի հիմնադրոյթներից, որոնք կազմում էին քաղաքացիական փոխհարաբերությունների, իրավունքի և օրենքի հիմքը: Մուսուլմանները «ղազի» էին՝ իսլամի՝ ճշմարիտ հավատքի ազնվական մարտիկներ, քրիս-

---

առանց էթնիկական և կրոնական պատկանելության խտրության: 1856 թ. արդեն պաշտոնական դիմելաձևի օրինակ էին «սուլթանի ենթականեր», «Բարձր Դոան ենթականեր» արտահայտությունները (տե՛ս Фадеева И. Л., *նշվ. աշխ.*, էջ 58, 64, Davison R. H., *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality...*, էջ 852):

⁴⁰ Davison R. H., *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality...*, p. 862.

⁴¹ Տե՛ս Сафрастьян Р. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 95-97:

⁴² Տե՛ս Միմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 37:

⁴³ Желтяков, *նշվ. աշխ.*, էջ 113:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 51:

⁴⁵ Петросян Ю. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 57:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

տոնյաները՝ «գյավուր»՝ անհավատներ: Իրավահավասարությունը «անհավատի» հետ անընդունելի էր մուսուլմանի համար: Օսմանյան կայսրությունում էական քաղաքական, սոցիալական, նույնիսկ տնտեսական դասակարգում էր մուսուլմանը, զինմին և հարբին: Եռաստիճան տարբերակումը հավատացյալի, եթական անհավատի և թշնամի անհավատի միջև ավելի կարևոր էր, քան ազգային տարբերակումները: Միակ հատկանիշը, որով մարդը ճանաչում էր բարեկամին և օտարին, կրոնն էր, և մուսուլմանի համար օտարերկրացի հավատակիցն ավելի մոտ էր, քան իր քրիստոնյա հարևանը⁴⁷: Ինչպես նշում է Լևոնյանը, քննելով XVI-XVII դարերի մուսուլման պատմագիրների գրվածքները. «Մուսուլմանները թալանում են, քրիստոնյաները՝ թալանվում, սա արդար և օրինական է: Երբ մուսուլմանն է մահանում, նա «մարտիրոսանում է», իսկ քրիստոնյան «կոտորվում» է: Քաֆիրի կամ գյավուրի այս գաղափարը քրիստոնյաների հանդեպ մուսուլմանների վերաբերմունքի հիմքում էր: «Գյավուրը», ինչ էլ որ լինի այդ բառի ծագումը... նշանակում է անհավատ, ստոր, ցածր, շուն, ստրուկ, սպանդի վիճակված: Այն ունի շատ ցածր սոցիալական նշանակություն»⁴⁸:

Պիտակավորման այս ձևի արմատավորված լինելու մասին է փաստում նաև 1867 թ. Մոսուլից, Բաղդադից, Դիարբեքիից և Սարանոյից Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոսների ներկայացրած զեկուցագիրը: Դիվանագետները մասնավորապես փաստում են, որ քրիստոնյաների վիճակը բարելավվել է թանգիմաթյան բարենորոգումների արդյունքում, սակայն բոլորը միաբերան նշում են, որ դրանք չկարողացան փոխել քրիստոնյաների իրավագրկությունը երկու հիմնարար հարցում՝ քրիստոնյայի կողմից դատարանում մուսուլմանի դեմ վկայություն տալու և քրիստոնյաների պիտակավորման (գյավուր): Դիվանագետները դա կապում են իսլամի դրոյթներին հակառակ լինելու և այն բանի հետ, որ, հակառակ զբաղեցրած դիրքին, հարստությանը և կրթությանը, քրիստոնյան միշտ ստորադասվում է մուսուլմանին⁴⁹: Քրիստոնյաները միշտ համարվել են երկրորդ կարգի քաղաքացիներ՝ կրոնի տարբերության և թուրքերի կողմից նվաճվելու պատճառով⁵⁰: Հասարակության մեջ արդեն իսկ գոյություն ունեցող խտրականության այս և այլ դրսևորումները խաղարկվեցին իշխող վերնախավի կողմից և՛ որպես խթանիչ, և՛ որպես արդարացում՝ Հայոց ցեղասպանության տարիներին իսլամադավան զանգվածի մասնակցությունը կոտորածին և թալանին ապահովելու համար:

⁴⁷ Տե՛ս Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 329, Davison R. H., *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality...*, էջ 844: Քրիստոնյաների հագուստը պետք է տարբերվեր մուսուլմանների հագուստից, օրինակ, երբ քրիստոնյան կամ հրեան ֆես էին կրում, ապա դրան պետք է կարելին նեղ սև ծապավեն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 845, հագուստի և այլ միջոցներով քրիստոնյաներին խտրականության ենթարկելու մասին տե՛ս Levonian L., *Moslem Mentality: a Discussion of the Presentation of Christianity to Moslems*, The Pilgrim Press, Boston, Chicago, 1928, էջ 28-30):

⁴⁸ Levonian L., *նշվ. աշխ.*, էջ 18:

⁴⁹ Տե՛ս *Reports Received from Her Majesty's Consuls Relating to the Conditions of Christians in Turkey: 1867*, Presented to the Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, London, 1867, էջ 1-7:

⁵⁰ Տե՛ս Davison R. H., *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality...*, էջ 855:

Օսմանյան հայրենիք

Ընդհանրապես թուրքական ազգայնականության ծագման մեջ մեծ նշանակություն է ունեցել թուրքերի շփումը եվրոպացիների հետ: Թանգիմայան բարենորոգումների արդյունքում մեծանում է կրթություն ստանալու նպատակով Եվրոպա մեկնող թուրքերի քանակը: Այս կերպ դրվում են եվրոպական մշակույթին ծանոթ թուրքական մտավորական խավի հիմքերը: Դրանով է բացատրվում այն, որ նոր օսմանների գաղափարները ծագել են հիմնականում Եվրոպայից, նույնիսկ թանգիմայի շրջանի նրանց քննադատությունն ազդվել է եվրոպացի մտածողներից⁵¹: Նոր ծագող օսմանյան ազգայնականությունը ևս հիմնված էր արևմտաեվրոպական ազգայնականության վրա, որը որպես ազգի տարբերական հիմք ընդունում էր շոշափելի չափանիշներ՝ տարածքը և ինքնիշխանությունը: Հենց այս հայրենասիրությունը և ոչ թե ազգայնականությունն էր, որ ազդել էր նոր օսմանների գաղափարների ձևավորման վրա⁵²: Նոր օսմանների որդեգրած օսմանիզմի դրույթը ելնում էր այն գաղափարից, որ Օսմանյան կայսրությունն այնտեղ բնակվող բոլոր ժողովուրդների «հայրենիքն» է, և այդ գաղափարը հակադարձվում էր քրիստոնյա փոքրամասնությունների ազգային-ազատագրական պայքարին⁵³:

Հատկանշական է, որ պետության «Թուրքիա» անվանումն ընդհուպ մինչև XX դարի սկիզբը օգտագործվում էր եվրոպացիների կողմից: XIX դարի վերջին թուրք քաղաքական գործիչ և պատմաբան Ահմեդ Ջևդեթն օգտագործում էր «Դևլեթի Թյուրքիե» (թուրքական պետություն), որը նոր ծագող ազգայնականության դրսևորումներից էր⁵⁴: Մինչև նոր օսմանները Օսմանյան կայսրությունում պետության անվանումից և էթնոսիմից բացի չկար նաև հայրենիքին հավատարիմ լինելու գաղափարը: «Հավատարմությունը» որպես այդպիսին հայտնի էր, բայց հավատարմություն գյուղին, նահանգին, ոչ թե երկրին⁵⁵: Օսմանյան պատմության այս փուլից առաջ որևէ անձի երկիրն այն վայրն էր, որտեղ նա ծնվել էր կամ որտեղ ապրում էր, այսինքն՝ նրա քաղաքը կամ գյուղը: Մարդիկ իրենք իրենց մասին խոսում էին որպես անկարացի կամ պոլսեցի, բայց ոչ որպես Օսմանյան կայսրու-

⁵¹ Տե՛ս Bernard Lewis, *Նշվ. աշխ.*, էջ 173:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 334, 335:

⁵³ Տե՛ս Петросян Ю. А., *Նշվ. աշխ.*, էջ 57:

⁵⁴ Տե՛ս Фадеева И. Л., *Նշվ. աշխ.*, էջ 16: Եվրոպայում ամենաձանր բռնատիրության պայմաններում երկրները տիրող դինաստիայի անվանում չէին կրում (Ռուսաստան, Պրուսիա, Ֆրանսիա), այն դեպքում, երբ Օսմանյան կայսրությունը կրում էր Օսմանի անունը: «Թուրքիա» անունը ծագել է Եվրոպայում և ընդունվել թուրքերի կողմից շատ ավելի ուշ (տե՛ս Akşin Sina, *Նշվ. աշխ.*, էջ 35): XIX դարի կեսերին նոր օսմանները, եվրոպական ազդեցությամբ, ցանկություն ունեցան խոսելու իրենց երկրի մասին՝ որպես Թուրքիայի և սկսեցին օգտագործել «Թուրքեստան» բառերը («թուրքի երկիր» պարսկերենով), ինչպես օրինակ՝ Նամըք Քեմալն է գործածում 1873 թ. գրած իր առաջին ողբերգության մեջ (տե՛ս Гордлевский Вл., *Նշվ. աշխ.*, էջ 19), սակայն այնուհետև հրաժարվեցին դրանից, քանի որ այդ անունն արդեն իսկ օգտագործվում էր Կենտրոնական Ասիայի համար: Այդ իսկ պատճառով սկսեց գործածվել Թուրքիա՝ եվրոպական ձևով, որն էլ 1923 թ. դարձավ պետության պաշտոնական անվանումը (տե՛ս Bernard Lewis, *Նշվ. աշխ.*, էջ 332, 333):

⁵⁵ Տե՛ս Bernard Lewis, *Նշվ. աշխ.*, էջ 330:

թյան քաղաքացի: Ամբողջ հողը համարվում էր սուլթանի սեփականությունը⁵⁶, մարդիկ ենթակա էին ոչ թե երկրին, այլ սուլթանին, և անհրաժեշտության դեպքում պետք է պայքարեին նրա կամ իրենց կրոնի համար, բայց ոչ երբեք պետության⁵⁷: Դա արդեն հավատարմություն էր կրոնին՝ իսլամին⁵⁸, և դրանից բխում էր քաղաքական հավատարմությունը իսլամական պետության օրինական ղեկավարին՝ սուլթանին:

Նամըք Քեմալը, ով հետագայում հռչակվեց «հայրենիքի և ազատության երգիչ», իր ստեղծագործությունների միջոցով ընդլայնեց և խորացրեց *վայթանի* պատկերացումը: Նա քարոզում էր, որ որևէ մեկի հայրենիքը ոչ միայն հողի կտոր է, այլև թանկագին վայր, որի համար պետք է զոհողությունների գնալ⁵⁹: Քեմալը քարոզում էր նաև այն գաղափարը, որ հայրենիքը սրբազան գաղափար է. «Հայրենիքը բաղկացած չէ քարտեզի վրա թրով կամ գրողի փետուրով տարված ենթադրյալ գծերից: Դա սուրբ գաղափար է, որը ծագում է բազմաթիվ վեհ զգացմունքների միությունից, ինչպիսիք են ազգը, ազատությունը, եղբայրությունը, բարեկեցությունը, ունեցվածքը, ինքնիշխանությունը, նախնիների հանդեպ հարգանքը, ընտանիքի հանդեպ սերը, երիտասարդների հիշողությունը»⁶⁰: Հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը Քեմալը և բոլոր նոր օսմանները դիտում էին որպես խոչընդոտ «հայրենիքի» ամբողջականության պահպանմանը, իսկ նրանց կողմից լույս ընծայվող թերթերը, քարոզելով օսմանիզմը, ժխտում էին հպատակ ժողովուրդների ինքնորոշման և անկախ պետականություն ունենալու իրավունքը⁶¹: Դա հատկապես երևաց Կրետե կղզու հույների 1866-1869 թթ. ազատագրական պայքարի ժամանակ: «Մուհրիբը» նշում էր, որ ապստամբության բարեհաջող ճնշումից էր կախված «օսմանյան պետության անկախությունը», իսկ Նամըք Քեմալը «Թասֆիր-ի էֆթյարի» էջերից կոչ էր անում դիմել «կոպիտ ուժի սկզբունքին» և բացառում էր քրիստոնյաներին զիջելու հավանականությունը⁶²: Իրենց անկախության համար պայքարող սերբերին և չեռնոգորցիներին Ջիյան անվանում էր «ավազակներ»: Նոր օսմանները քննադատում էին կառավարությանը՝ եվրոպական երկրների ճնշման ներքո Մոլդովային, Վալախիային և Սերբիային անկախություն տալու պատճառով⁶³: Նրանք լիովին ծանոթ չէին ժամանակակից ազգայնական հոսանքներին և այդ շարժումների պատճառ համարում էին դժգոհությունը ներքին խնդիրներից, օտարերկրյա սադրանքները կամ դրանք դիտարկում էին որպես հասարակ ապստամբություններ: Դա նաև արտահայտում էր մուսուլման բնակչության տրամադրությունները, օրինակ՝ հակաքրիստոնեական

⁵⁶ Մանրամասն տե՛ս Levonian L., *նշվ. աշխ.*, էջ 33-35:

⁵⁷ Տե՛ս Akşin Sina, *նշվ. աշխ.*, էջ 34:

⁵⁸ Տե՛ս Սարուխան, *նշվ. աշխ.*, էջ 112:

⁵⁹ Տե՛ս Akşin Sina, *նշվ. աշխ.*, էջ 34:

⁶⁰ Մեջբերումը «Իրրեթի»՝ 1873 թ. մարտի 22-ի համարից է (Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 337):

⁶¹ Տե՛ս Желтяков, *նշվ. աշխ.*, էջ 297:

⁶² Տե՛ս Сафрастьян P. A., *նշվ. աշխ.*, էջ 84:

⁶³ Տե՛ս Петросян Ю. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 55:

քարոզչությունը բուլղարների ապստամբության (1876 թ. գարուն) և Սերբիայի ու Չեռնոգորիայի դեմ պատերազմի (1876 թ. հուլիս-նոյեմբեր) ժամանակ նրանց նախնական «Սարահ» թերթին մեծածավալ շրջանառություն ապահովեց⁶⁴: Քրիստոնյաների ապստամբությունները և ազատագրական պայքարը մյուս կողմից որոշ թուրքերի մեջ առաջացրին զգացումներ, որոնք օսմանյան էին և հայրենասիրական, բայց հետագայում կդառնան թուրքական և ազգայնական⁶⁵:

Հայրենիքի իր քարոզն աքսորից վերադառնալուց հետո Քեմալը շարունակեց թատրոնի միջոցով, որը համարում էր ժողովրդի վրա բարոյական ներգործություն ունեցող «օգտակար գվարճանք»⁶⁶: 1873 թ. ապրիլին Գետիկ փաշայի թատրոնում ցուցադրվեց Քեմալի «Հայրենիք կամ Սիլիստրիա»⁶⁷ (Vatan Yahut Silistra) ողբերգությունը, որում ներկայացվում էր այն, որ ժողովուրդն իրավունքներ ունի իր հայրենիքի հանդեպ, և դրա հպատակը լինելն այլ բան է, քան սուլթանի հպատակ լինելը⁶⁸: Ողբերգության գլխավոր դերակատար Իսլամ բեյը բացականչում է. «Եթե մենք կորցնենք Դանուբը, մեր հայրենիքը կդադարի գոյություն ունենալ: Մեր հայրենիքը Դանուբն է»⁶⁹: Ողբերգության մեջ լսվում էին թուրքերի համար տարօրինակ հայրենիքը սիրելու և պաշտպանելու կոչեր: Ներկայացումն առիթ հանդիսացավ հեղինակին Կիպրոս արտաքսելու համար, որտեղից նա վերադարձավ միայն 1876-ին⁷⁰: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ որպես հայրենիքի պաշտպանության խորհրդանիշ ընտրվել է Թուրքիայի բուն տարածքից դուրս գտնվող ամրոց, որը պարբերաբար պաշտպանվում էր Ռուսաստանից: Վերջինս էլ նոր օսմանների կողմից մարմնավորվում էր որպես «բնական թշնամու» կերպար:

Սահմանադրությունը որպես ելք

Տարագրության տարիները զգալի ազդեցություն ունեցան նոր օսմանների գաղափարախոսության՝ հատկապես սուլթանի ինքնակալ իշխանությունը սահմանադրությամբ սահմանափակելու դրույթի ձևավորման վրա⁷¹: Նոր օսմանների առաջնորդները համոզված էին, որ բոլոր դժբախտությունների աղբյուրը տիրող

⁶⁴ Տե՛ս Желтяков, *նշվ. աշխ.*, էջ 163:

⁶⁵ Տե՛ս Davison R. H., *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality...*, էջ 856:

⁶⁶ Տե՛ս Гордлевский Вл., *նշվ. աշխ.*, էջ 25:

⁶⁷ Սիլիստրիան թուրքական ամրոց է Դանուբի վրա, որը մի քանի անգամ պաշարվել է ռուսների կողմից դեպի Բալկաններ կատարած արշավանքի ժամանակ: Ամրոցը գրավվել է 1808 թ., սակայն վերադարձվել է հաշտության պայմանագրով: Անհաջող պաշարվել է 1828 և 1856 թթ.: Այս պաշարումներից որն է ընտրել Քեմալն իր ողբերգության համար՝ հայտնի չէ (տե՛ս Стамбулов В., *նշվ. աշխ.*, էջ 160-161, Гордлевский Вл., *նշվ. աշխ.*, էջ 20-22): Ողբերգության պրեմիերայի մասին հայտարարությունը դրվել է «Իբրեթի» մարտի 30-ի համարում, որից հետո թերթը փակվել է (տե՛ս Желтяков, *նշվ. աշխ.*, էջ 155):

⁶⁸ Տե՛ս Akşin Sina, *նշվ. աշխ.*, էջ 34, Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 158:

⁶⁹ Стамбулов В., *նշվ. աշխ.*, էջ 162.

⁷⁰ Տե՛ս Bernard Lewis, *նշվ. աշխ.*, էջ 141:

⁷¹ Տե՛ս Сафрастьян Р. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 89:

վարչակարգն է, հետևաբար՝ լուծումը սահմանադրության ընդունումն է⁷²: Նրանց մոտեցման համաձայն՝ Համայնքների պալատ հրավիրելը և ոչ մուսուլմանների մուտքն այնտեղ թույլատրելը կնպաստեր բոլոր «օսմանցիների» միասնությանը⁷³: 1873 թ. կառավարությունը փաստացի դադարեցրեց նոր օսմանների գործունեությունը: Շարժման առաջնորդներն աքտորվեցին կայսրության ծայրամասերը⁷⁴, սակայն 1876 թ. հոկտեմբերին Քեմալը և Ջիյան ընդգրկվեցին Միդիատ փաշայի կողմից ստեղծված սահմանադրական հանձնաժողովի կազմ, որտեղ իրենց գործունեության ընթացքում նրանք առավելագույնս արտահայտեցին իրենց գաղափարները: Նրանք կարծում էին, որ քրիստոնյաներին նույնիսկ սահմանափակ ինքնորոշման իրավունքներ տրամադրելը կուժեղացնի նրանց կենտրոնախույս ձգտումները⁷⁵:

Նոր օսմանների շարքերում գոյություն ունեին նաև գաղափարական տարաձայնություններ՝ կապված Օսմանյան կայսրության սահմանադրական բարեփոխումների հետ: Ջիյան ավելի պահպանողական էր, քան Քեմալը: Նա համոզված էր, որ պառլամենտը պետք է ունենա սահմանափակ իրավունքներ, լինի ընդամենը «խորհրդատվական պալատի» նմանվող ինչ-որ հաստատություն, որի խնդիրը պետք է լինի սուլթանին շահամոլ պաշտոնյաներից հեռու պահելը: «Հյուրիեթում» տպագրած իր հոդվածներից մեկում Ջիյան գրում էր, որ պատգամավորների պալատում տեղեր կհատկացվեն նաև այլ դավանանքի ներկայացուցիչներին, թեև պնդում էր, որ ոչ մուսուլմանները չպետք է ունենան հավասար իրավունքներ մուսուլմանների հետ: Տարաձայնություններ կային աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների տարանջատման հարցում: Ալի Մուավին կարծում էր, որ այդ տարանջատումն անհրաժեշտ է, իսկ Նամըք Քեմալը և Ջիյան դրան դեմ էին⁷⁶:

Ալի Մուավին ընդհանրապես արմատական մուսուլման էր: Մուավին 1860-ականների վերջերից սահմանադրական կարգերի հաստատման մոլի կողմնակից էր: Նա, սակայն, առաջնորդվելով իսլամի այն դրույթով, որ հասարակական խնդիրները լուծվում են հասարակական քննարկման միջոցով, պնդում էր, որ այդ հասարակական քննարկմանը ոչ մուսուլմանները չեն կարող մասնակցել: Մամուլի միջոցով Մուավին քարոզում էր, որ քրիստոնյայի մուտքը դատարան՝ որպես վկա, չսված բան է: Տարագրությունից մայրաքաղաք վերադառնալով՝ նա 1876 թ. նշանակվեց Գալաթասարայի լիցեյի տնօրեն, և առաջին բանը, որ արեց, 95 ոչ թուրք ուսանողներին հեռացնելն էր⁷⁷:

⁷² Տե՛ս Սարուխան, *նշվ. աշխ.*, էջ 107, 108:

⁷³ Տե՛ս Сафрастьян Р. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 98:

⁷⁴ Տե՛ս Петросян Ю. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 70:

⁷⁵ Տե՛ս Сафрастьян Р. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 107:

⁷⁶ Տե՛ս Петросян Ю. А., *նշվ. աշխ.*, էջ 56, 63, Zürcher E. J., *նշվ. աշխ.*, էջ 69:

⁷⁷ Տե՛ս Фадеева, *նշվ. աշխ.*, էջ 102: Գալաթասարայում քրիստոնյաները մուսուլմանների հետ սովորելու իրավունք են ստացել 1867 թ. (տե՛ս Davison R. H., *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim equality...*, էջ 848):

Նոր օսմանների գաղափարները մեծապես ազդեցին սահմանադրական շարժման շարունակման և դրա բովանդակության վրա: 1876 թ. հռչակվեց սահմանադրությունը, որի վրա պակաս չազդեցին նաև կայսրության արտաքին քաղաքական ծանր պայմանները: Մեծ տերությունները պատրաստվում էին միջամտել և սուլթանին ստիպել սահմանափակ ինքնավարություն տրամադրել բալկանյան ժողովուրդներին⁷⁸: Վախենալով նման ելքից՝ Միդիաստ փաշան կառավարության այլ անդամների հետ 1876 թ. մայիսի 30-ին պետական հեղաշրջում իրականացրեց, և սուլթան Աբդուլ Ազիզը գահընկեց արվեց: Նրան հաջորդած Աբդուլ Համիդ 2-րդը ստիպված ընդունեց Միդիաստի և Նամըք Քեմալի մշակած սահմանադրության նախագիծը, որը հռչակվեց 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին⁷⁹:

Սահմանադրության առաջին հոդվածը հռչակում էր Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը՝ «որոց ոչ մէկ մասը չը կրնար երբէք անջատիլ ինչ պատճառաւ և լինի»⁸⁰: Կայսրության բոլոր հպատակներն առանց կրոնական պատկանելության հռչակվում էին օսմանցի (հոդված 8): Բոլոր «օսմանցիները» ստանում էին հավասար իրավունքներ և պարտականություններ, ինչպես նաև կրոնական անձեռնմխելիություն (հոդված 17), պետական լեզու հռչակվում էր թուրքերենը, որի իմացությունը պարտադիր էր՝ պետական պաշտոններ զբաղեցնելու համար (հոդված 18, 57, 68): Բոլոր կրթօջախները դրվում էին պետական իշխանության վերահսկողության տակ (հոդված 16)⁸¹:

Այսպիսով, սահմանադրությունն ամբողջությամբ ներկայացնում և օրենքով ամրագրում էր նոր օսմանների գաղափարները Օսմանյան կայսրության իրերի դրության և դրանում ազգային փոքրամասնությունների տեղի վերաբերյալ:

Արդյունքներ

Նոր օսմաններին գործունեությունը տևեց մոտ հինգ տարի: Չնայած անդամների միջև եղած գաղափարական հակասություններին՝ նրանց ազդեցությունը հսկայական էր Օսմանյան կայսրության սահմանադրական շարժման, 1876 թ. սահմանադրության բովանդակության և 1878 թվականից հետո բռնատիրական կարգերի դեմ

⁷⁸ Տե՛ս Խառատյան Ա., 1876 թ. օսմանյան սահմանադրությունը հայ հասարակական մտքի գնահատմամբ (1870-ական թթ.), «Պատմաքաղաքագիտական հանդես», № 4, 1981, էջ 110, *История дипломатии*, том II дипломатия в новое время 1871-1914, автор тома Хвостов В. М., М., 1963, էջ 107:

⁷⁹ Տե՛ս “*The Illustrated London News*”, No 1956, vol. LXX, January 6, 1877, էջ 7: Միդիաստի և սուլթանի միջև հիմնական տարբերությունն այն էր, որ Միդիաստը սահմանադրությունը համարում էր օտարերկրյա խնամակալության դեմ գործիք, իսկ Աբդուլ Համիդը ընդհակառակը գերտերությունների մեջ տեսնում էր սահմանադրության դեմ աջակիցների (տե՛ս Стамбулов В., *նշվ. աշխ.*, էջ 234): Ինչպես նշում է “*The London Illustrated News*”-ը, օսմանյան պառլամենտը բացվել է սուլթանի կողմից անձնապես: Թերթը գրում է, որ գահի անունից ընթերցված ճառը հասկանալի էր եվրոպացի պաշտոնյաներին, բայց ոչ սուլթանի անկիրթ հպատակներին: Այն ավելի շատ ձևի, քան թե բովանդակության համար էր և ուղղված էր մեծ տերություններին, այլ ոչ թե այն մարդկանց, ում վրա սուլթանի բռնապետական իշխանությունը տարածվում էր (տե՛ս “*The London Illustrated News*”, No 1967, vol. LXX, March 24, 1877, էջ 266):

⁸⁰ Տե՛ս Թոփչեան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 137:

⁸¹ Սահմանադրության ամբողջական տեքստը տե՛ս Թոփչեան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 137-160:

ծավալված պայքարի վրա: Նրանք ամուր էին Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու իրենց ցանկության մեջ և այդ պատգամը փոխանցել են հետագա սերունդներին: Նրանց գաղափարները, օրինակ՝ Նամըք Քեմալի փորձը միավորելու եվրոպական ազատականությունը իսլամական ավանդույթների հետ ընդօրինակեցին իսլամական մոդեռնիստները XIX դարի վերջերին: Նրանք առաջինն էին, որ իրենց ստեղծագործությունների միջոցով գիտակցված փորձում էին կազմավորել հասարակական կարծիք⁸²:

Նոր օսմաններն իրականում «Միություն և առաջադիմություն»⁸³ կուսակցության հոգևոր հայրերն էին և Թուրքիայի Հանրապետությունը հռչակողների նախահայրերը⁸⁴: Երիտթուրքական մամուլում Քեմալը հռչակվում էր որպես սահմանադրության և պառլամենտի «արարիչ», ազատության համար պայքարի նախահայր⁸⁵, իսկ Ալի Սուավին՝ «հեղափոխական գաղափարների մունետիկ», «ազատության մեծ մարտիկ»⁸⁶: Նոր օսմանների աշխատություններում են բարձրացվել թուրքական ինքնության, թուրքական ազգայնականության գաղափարները, որոնք հետագայում փոխակերպվեցին պանթուրքիզմի գաղափարախոսության:

Երիտասարդ թուրքերը կարողացան հետևություններ անել նաև նոր օսմանների «ձախողումներից»: Ընդհուպ 1908 թ. հեղափոխությունը երիտթուրքերը հավատարիմ էին օսմանիզմի քաղաքական դոկտրինային⁸⁷. չէին ճանաչում ոչ թուրք ժողովուրդների քաղաքական իրավունքները, բացի «օսմանյան ազգի» անդամ լինելու և «համընդհանուր հայրենիքը» պաշտպանելու պարտականություններից: Հեղաշրջումից հետո հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների բռնկումից, տարածքային կորուստներից հետո նրանք աստիճանաբար հանգեցին

⁸² Տե՛ս Zürcher E. J., *նշվ. աշխ.*, էջ 70:

⁸³ 1889 թ. ֆրանսիական հեղափոխության հարյուրամյա տարեդարձին Կոստանդնուպոլսի ուսանողական բժշկության դպրոցի հինգ ուսանողներ հիմնեցին գաղտնի կոմիտե՝ Օսմանյան ընկերության միություն: Դրա հայտնի հիմնադիրներից էին Աբդուլա Ջևդեթը և Իբրահիմ Թեմին: 1895 թ. նրանք կապ հաստատեցին Փարիզում Միմեդ Ռիզայի հետ, ով նրանց տվեց իրենց «Միություն և առաջադիմություն կոմիտե» (İttihat ve terakki Cemiyeti, CUP) անվանումը (տե՛ս Akşin Sina, *նշվ. աշխ.*, էջ 45):

⁸⁴ Մուստաֆա Քեմալն իր ոճը ձևավորել է Նամըք Քեմալի ձևով և իր հայտնի Ճառը գրել է՝ նմանակելով նորօսմանյան այդ գործչին (տե՛ս Zürcher E. J., *The Young Turk Legacy and Nation building from the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, I. B. Tauris, London, New York, 2010, էջ 8):

⁸⁵ Տե՛ս Желтяков А. Д., *նշվ. աշխ.*, էջ 258:

⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 284:

⁸⁷ «Օսմանականությունը (Օսմանլըլըք) մի սկզբունք է, որ Թիւրքիայի ներքին քաղաքականութեան տիրող ուղղութիւններից մէկն է համարում: Այդ սկզբունքի իրագործմանն են հետապնդել, մասնատրապէս անցեալ դարու 30-ական թուականներից, ո՛չ միայն թուրք պետական ղեկավարիչ անձնատրոփիւնները և «Ծերունիներ»-ը , այլև «Երիտասարդ Թուրքեր»-ը (ընդգծումն իմն է՝ Ռ. Գ.) Այդ նկատմամբ ընդհանուր համաձայնութիւն է եղել և ամէնքը անխտիր, արելի ու նուազ սաստկութեամբ, ազգային այդ քաղաքականութեան շուրջն են դարձել: Օսմանեան Կայսրութիւնը իր ամրապնդումը և կայունութիւնը կը գտնէր միայն այն ժամանակ, երբ նրա մէջը բովանդակուած ազգութիւնները բոլորը օսմանցիներ կդառնային կամ օսմանցիներ լինելու գաղափարը կընդունէին վերջնականապէս, — սա էր ղեկավարիչ սկզբունքը» (Սապահ-Գիլեան Ս., *նշվ. աշխ.*, էջ 58):

օսմանիզմի քաղաքականապես անհեռանկարային լինելու գաղափարին և սկսեցին թուրքական ազգայնականության մշակումը⁸⁸: Ինչպես Զիյա Գոքալփին է գրում. «Օսմանցիները գտնում էին, որ բոլոր մարդիկ Օսմանյան կայսրությունում կազմում են ազգ: Խոր սխալմունք էր մտածել, որ կայսրության ժողովուրդները կազմում են ազգ, քանի որ այս մարդկանց հավաքականության մեջ առկա էին մշակութապես անկախ ազգություններ»⁸⁹: Ս. Սապահ-Գուլյանը գրում է, որ կայսրության քրիստոնյա հպատակ ազգություններն այնքան էին զարգացել, որ այլևս անկարելի էր նրանց «խորտակել, կլանել և ձուլել»⁹⁰: Դա իհարկե չէր վրիպում նաև երիտթուրքերի աչքից: Կայսրության մեջ միաձուլման միջոցով միատարր հանրության ձևավորման ծրագրի ձախողումը հաշվի առնելով՝ երիտթուրքերը հանգեցին նրանց ոչնչացման մեթոդին:

Նոր օսմանների գաղափարախոսության որոշ հիմնադրույթներ, որոնք ընդօրինակվեցին երիտթուրքերի կողմից, այն է՝ Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը ցանկացած գնով պահպանելը, թուրքերենի անաղարտության, թուրք ռասայի հինավուրց լինելու և թուրքերի տեղաբնիկության մասին դրույթները, քրիստոնյա փոքրամասնություններին օտարերկրյա շարունակական միջամտությունների հիմնական պատճառ դիտելը, կայսրության մոտալուտ փլուզման, «թուրքերի անելանելի վիճակի», «ընդդեմ թուրքերի համաշխարհային դավադրության» թեզերը, կործանարար հետևանք ունեցան կայսրության քրիստոնյաների համար:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ. ՆՈՐ ՕՍՄԱՆՆԵՐ

Ռեզինա Գալուստյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1865 թ. ձևավորված նոր օսմանների կազմակերպությունն օսմանյան քաղաքական վերնախավի առաջին ժամանակակից հոսանքն էր: Նոր օսմաններն էին, որ առաջինը ձևակերպեցին «ազգ» և «հայրենիք» հասկացությունները, որոնք որոշակի ձևավորումից հետո կազմեցին թուրքական ազգայնականության հիմքը: Նրանք հսկայական ազդեցություն ունեցան Օսմանյան կայսրության սահմանադրական շարժման և 1876 թ. հռչակված սահմանադրության բովանդակության վրա: Նոր օսմանների գաղափարախոսության որոշ հիմնադրույթներ, որոնք հետագայում ընդունվեցին երիտթուրքերի կողմից, այն է՝ Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը ցանկացած գնով պահպանելը, թուրքերենի անաղարտության և թուրք ռասայի տեղաբնիկության մասին դրույթները, քրիստոնյա փոքրամասնություններին օտարերկրյա շարունակական միջամտությունների հիմնական պատճառ դիտելը, կործանարար հետևանք ունեցան կայսրության քրիստոնյաների համար:

⁸⁸ Տե՛ս Желтяков А. Д., *աշվ. աշխ.*, էջ 290:

⁸⁹ Ziya Gokalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization*, New York, 1959, p. 136.

⁹⁰ Տե՛ս Սապահ-Գիլյան Ս., *աշվ. աշխ.*, էջ 73:

Բանալի բաներ՝ նոր օսմաններ, մանուկ, վաթսան, ազգ, թանգիմաթ, քրիստոնյա փոքրամասնություններ, երիտթուրքեր:

AT THE ROOTS OF TURKISH NATIONALISM: YOUNG OTTOMANS

Regina Galustyan

RESUME

The organization of the Young Ottomans (New Ottomans), founded in 1865, was the first modern movement of the Ottoman political elite. The Young Ottomans were those who formulated the concepts of “nation” and “fatherland”, which after certain modification formed the basis of the Turkish nationalism. They had a huge impact on the constitutional movement in the Ottoman Empire and on the content of the constitution declared in 1876. The basic points of Young Ottoman ideology were keeping the integrity of the Ottoman Empire at any cost, the concepts of the purity of the Turkish language, the indigeneity of Turkish race, considering the Christian minorities as the main reason for foreign negative interference. These concepts, which were later adopted by Young Turks, had destructive consequences for the Christians of the Empire.

Keywords: Young Ottomans, press, *vatan*, nation, *Tanzimat*, Christian minorities, Young Turks.

У ИСТОКОВ ТУРЕЦКОГО НАЦИОНАЛИЗМА: НОВЫЕ ОСМАНЫ

Регина Галустян

РЕЗЮМЕ

Созданная в 1865 году организация новых османов была первым модернистским движением Османской политической элиты. Новые османы были первыми турецкими политическими мыслителями, сформулировавшими понятия «нация» и «родина», которые после определенной модификации легли в основу турецкого национализма. Они оказали огромное влияние на конституционное движение в Османской империи и на содержание конституции, объявленной в 1876 году. Некоторые тезисы идеологии новых османов, которые впоследствии были приняты младотурками, такие как сохранение целостности Османской империи любой ценой, понятия чистоты турецкого языка и автохтонности турецкой расы, а так же восприятие христианских меньшинств в качестве основной причины иностранного вмешательства, имели разрушительные последствия для христиан империи.

Ключевые слова: Новые османы, пресса, *vatan*, нация, *Танзимат*, христианские меньшинства, младотурки.